Kyrkohandbok

för

Evangeliskt-Lutherska

Församlingarne

i

Ryska Riket 1832

Utgiven i faksimil och med kommentar

red. Johnny Hagberg

SKARA STIFSTHISTORISKA SÄLLSKAP

SKARA 2011

Boken är tryckt med bidrag från

Segelbergska stiftelsen för liturgivetenskaplig forskning

Samfundet Pro Fide et Christianismo
(Kyrkoherden Nils Henrikssons stiftelse)

Svenska S:t Mikaelsförsamlingen i Tallinn

© Författarna 2011

Ingår i Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie: 59
ISBN 978-91-86681-02-9
Tryck: Fälth & Hässler, Värnamo, 2011

Innehåll

Förord ..... s. 7

The Road to the Unification of the Lutheran Churches in the Russian Empire under a Single Liturgy ..... s. 9

Vägen till en gemensam liturgi för de lutherska kyrkorna i Ryssland ..... s. 43

Faksimil ..... s. 75

Vägen till en gemensam liturgi för de lutherska kyrkorna i Ryssland

Den ryska kristendomen identifierade sig med öst inte med väst och den visste inte av någon reformation. Östkyrkan saknade skolastisk teologi. De frågor som ledde till reformationen betraktades som irrelevanta. Ryssarna ansåg att lutherdomen var en västerländsk sekt, kort sagt ett västerländskt problem som Östkyrkan inte hade något att göra med. Dessutom var det för ryssarna lagstridigt att bli lutheraner. Det kunde leda till stränga straff.

Ändå fanns det redan från reformationens början lutheraner i Ryssland. De kom som handelsmän, hantverkare och krigsfångar som i fallet med livländarna. Även om de var få till antalet, lämnade de inte lutherdomen vid gränsen utan firade gudstjänst enligt sitt hemlands liturgiska traditioner. Katarina den storas inbjudan 1763 till bosättning i Ryssland, där det fanns gott om tillgänglig jord, förde en flod av lutherska immigranter till landet. De flesta slog sig ner längs floden Volgas stränder.

Det var emellertid tack vare militära erövringar snarare än immigration som majoriteten av lutheraner kom till Ryssland. De behövde inte flytta en meter. De erövrades. Det ryska kejsardömet hade vuxit ofantligt under 1700-talet, då det ena landet efter det andra som låg vid Östersjöns södra och östra stränder kom under dess kontroll. Den svenska överhögheten i de baltiska länderna hade upphört genom Sveriges förlust i slaget vid Poltava 1709. Landet drog sig sedan tillbaka. 1710 förenades Livland, Estland, Ösel (Saarema) och Ingermanland med det ryska kejsardömet. Ytterligare expansion följde genom det polsk-litauiska kungadömets tre delningar 1772, 1793 och 1795. Då lades lutherska Kurland och Piltene samt det romersk-katolska Litauen till kejsardömet, tillsammans med Vitryssland och den nordvästra delen av Ukraina.

Genom annekteringen av de baltiska länderna blev den lutherska kyrkan i Ryssland mera kosmopolitisk och ökade markant i storlek. Den lutherska kyrkan blev nu den tredje största religionsgruppen i kejsardömet.

Liturgiska olikheter bland de lutherska samfunden

De olika nationella gruppernas lutherska kyrkor i kejsardömet var teologiskt enade. I alla dessa kyrkor innefattade läran de profetiska och apostoliska skrifterna i Gamla och Nya testamentet, de ekumeniska symbola och de bekännelseskrifter som fanns i den lutherska Konkordieboken. Det fanns emellertid ingen normerande gudstjänstform som utgjorde ett yttre tecken på luthersk enhet. I de flesta av dessa kyrkor hade gudstjänsten sitt ursprung i den traditionella västerländska mässan som den reviderats under reformationstiden. Men det saknades enhetlighet ifråga om musik, ceremoniella bruk och då det gällde ordalydelsen i förmaningar och böner.

Sedan reformationen hade de liturgiska traditionerna i dessa kyrkor rört sig i olika riktningar. De visade tecken på de teologiska, filosofiska och sociala rörelser som påverkat samhället och kyrkan.

I Livland hade det rått stor oenighet under reformationens första skede om det som rörde liturgiska och ceremoniella bruk. Dessa frågor hade lösts genom att man antog *Kurtz Ordnung* av 1530, den så kallade Rigaliturgin, som utarbetats av Johannes Briesmann. Denna mässa var nära besläktad med Luthers *Formula Missae*: Introitus på latin eller en tysk psalm baserad på Psaltarpsalm 67 – Kyrie – Gloria in Excelsis – Salutation och Kollektbön – Epistel – Halleluja eller Luthers tyska litania – Evangelium – Nicenska trosbekännelsen ("*Wir glauben all' an einen Gott*") – Predikan – Prefation – Instiftelseord – Sanctus (tyska eller latin) – Fader vår (sjungen utan doxologi) – Agnus Dei (tyska eller latin – sjungen två gånger) – Pax Domini – Distribution (psalm under distributionen) – Salutation och Bön efter nattvarden – Välsignelse.

Denna liturgi kom att få stort inflytande inte bara i Livland utan också i Kurland, Estland och Ösel. Briesmannliturgin hade sin grund

i den preussiska gudstjänstordningen som den formulerats 1525 i den preussiska *Artikel der Ceremonien*. Sedan den införts i Livland 1532–1533 kom flera utgåvor 1537, 1548, 1559, 1567, 1574 och 1592. Var och en av dessa utgåvor bidrog till den livländska kyrkans psalm- och liturgiskatt. Ytterligare tillägg till Briesmannliturgin publicerades i separata häften 1567 och 1592. Alla dessa utgåvor var skrivna på lågtyska, vanligen kallad *Plattdeutsch*, som användes i Riga med omnejd. 1615 publicerades en utgåva av Rigapsalmboken på högtyska (*Hochdeutsch*). I den fick Briesmannliturgin sin slutgiltiga utformning. Boken innehöll alla gudstjänstordningar för kyrkans veckoslut, däribland lördagskvällens vesper, söndagens matutin, mässa och vesper.

Den svenska ockupationen av Livland ledde inte till att den svenska handboken av 1614 infördes. Visitationsartiklarna från 1634 krävde att 1632 års kyrkoordning och den agenda som Gustav II Adolf hade infört i Magdeburg och Halberstadt, skulle antas. Men det nämns inte något om detta krav i senare dokument. Under hela denna period hade den livländska kyrkan ingen fullständig, tryckt agenda. En agenda förekommer första gången i ett opubliceerat manuskript som utarbetats av den livländske superintendenten Hermann Samson. Även om han 1643 utbad sig ett officiellt godkännande av drottning Kristina, fick hans agenda aldrig något kungligt bemyndigande.

Det enda sättet att lära känna den livländska liturgin efter 1615 års psalmbok är genom glimtar i Rigapsalmböckerna från 1631, 1660 och 1664. Dessa psalmböcker innehåller inget liturgiskt avsnitt men delar av liturgin kan man finna utspridd bland psalmerna. De visar att Briesmannliturgin fortfarande var i bruk.

Den första utgåvan av Briesmannliturgin på lettiska fanns i den livländsk-lettiska psalmboken från 1615. Den följer nära de liturgiska bestämmelserna i den riga-tyska psalmboken från samma år. Där finns också material som inte förekommer i den tyska utgåvan. Ännu en ny lettisk utgåva utkom 1631. Den följde också det mönster som finns i den tyska psalmboken från samma år med delar

av Briesmanns gudstjänstordningar spridda bland psalmerna. 1685 års utgåva av den livländsk-lettiska psalmboken tillade sättningar av några delar av ordinariet i mässa som inte längre fanns i den tyska utgåvan.

Under den svenska ockupationen av Livland gjordes flera försök att formulera och införa en slags kyrkolag, som också skulle reglera gudstjänstlivet i församlingarna. Det mest anmärkningsvärda exemplet på detta är det försök som gjordes av biskop Johannes Gezelius. Men hans utkast från 1668 accepterades varken av kyrkan som helhet eller av dess kyrkliga eller världsliga ledare. Livländarna skulle inte få någon egentlig kyrkolag förrän en ny sådan lag antogs i Sverige 1686. Den nya lagen gjorde det nödvändigt att ge ut en ny kyrkohandbok. Den publicerades 1693 och innebar slutet för Briesmannliturgin. De nya svenska ordningarna översattes till tyska och lettiska och från 1708 måste alla församlingar använda den istället för Briesmanns *Kurtz Ordnung*. Den svenska mässan innehöll följande ordning: Exhoration och Allmän syndabekännelse – Avlösning i böneform – Kyrie – Gloria in Excelsis och Laudamus (församlingen kan sjunga "*Allein Gott in der Höh' sei Ehr*" – Salutation och Kollektbön – Epistel – Psalm – Evangelium – Trospsalm ("*Wir glauben all' an einen Gott*") eller Nicenska trosbekännelsen på högtidsdagar – Predikan – Syndabekännelse – Uppmaning till bön och tacksägelse – Kyrkobön eller litania – Psalmvers – Prefation – Instiftelseord – Sanctus och Benedictus – Fader vår – Uppmaning till kommunikanterna – Pax Domini – Distribution (Agnus Dei och psalmer under distributionen) – Salutation och Bön efter nattvarden – Salutation – Benedicamus – Aronitiska välsignelsen med avslutningen I Faderns och Sonens och den Helige andes namn – Psalmvers och psalm för kungen och all överhet. Den svenska handboken skulle komma att användas i Livland, även efter det att den svenska överhögheten upphörde 1710.

I Livlands sydvästra grannland Kurland gjordes Briesmannliturgin till kyrkans officiella gudstjänstordning 1570, strax efter reformationen i området. Kurland hade blivit ett självständigt hertigdöme

efter den livländska konfederationens kollaps. Det var ett län under det polsk-litauiska kungariket, men det tilläts att förbli lutherskt. Hertigdömets ledare Gotthard Kettler satte igång ett ambitiöst kateketiskt program för att ge området reformatorisk lära och gudstjänstliv. Medlen för att åstadkomma detta var kyrkoordningen från 1570 som först publicerades 1572. Mässans ordning: Introitus på latin eller en tysk psalm – Kyrie – Gloria in Excelsis (latin eller "*Allein Gott in der Höh' sei Ehr'* " – Salutation och Kollektbön – Epistel (eller lettisk katekes) – Tractus eller sekvens med Halleluja, psalm eller litania – Salutation – Evangelium – Trosbekännelse (på latin eller "*Wir glauben all' an einen Gott*") eller en psalm baserad på Apostolicum – Predikstolsliturgi (under högtidsdagar kan en psalm sjungas före predikan, Predikan, Tacksägelser och Förböner och Uppmaning till behövliga böner) – Prefation – Instiftelseord – Tyskt Sanctus ("*Jesaia dem Propheten*") – Fader vår – Agnus Dei (tyska eller latin) – Pax Domini – Distribution – Bön efter nattvarden – Benedicamus – Välsignelse.

Denna gudstjänst skulle komma att bli ett rättesnöre för all kurländsk gudstjänst under århundraden framåt. Kyrkoordningen innehöll en liturgisk agenda med en auktoriserad gudstjänstordning och en ordning för sakramentala och andra kyrkliga handlingar som skulle användas i den kurländska kyrkan. En gudstjänstordning på lettiska baserad på denna skrift utkom i de kurländsk-lettiska psalmböckerna 1586 och 1685. 1727 kunde en lettisk agenda som hade sin grund i denna publiceras. Den tyska agendan som baserades på 1570 års kyrkoordning utkom 1741 och 1765, även om några moment redan vid den tiden kommit ur bruk.

Inom hertigdömet Kurland fanns ett litet, oberoende område som lyckades behålla sin självständighet. Även om Piltene direkt kontrollerades av Polen-Litauen tilläts detta lilla område behålla sin lutherska identitet. Det hade sin egen liturgiska tradition som i stort sett var identisk med den kurländska. Dess outvecklade kyrkoordning var från 1622. Två Pilteneagendor gavs ut, den första 1741 och den andra 1756. Pilteneliturgin användes fortfarande, när om-

rådet annekterades av Ryssland vid Polens tredje delning 1795.

I Estland var liturgisk uniformitet okänd före 1642. Dessförinnan präglades kyrkohistorien av skilda jurisdiktioner. Reformationen spreds inte till landsbygden, innan den livländska federationen upplöstes. Den godsägande adeln fruktade att införandet av reformationen skulle medföra en sådan social oro som tidigare hade drabbat Riga, Dorpat och Tallinn. 1561 annekterades Estland på egen begäran av Sverige som drev fram reformationen i landet. När den romerska kyrkans makt bröts, hamnade kyrklig jord under adelsmän som hindrade varje försök att skapa en enda kyrklig administration. Resultatet blev ett kyrkligt och liturgiskt kaos. Varje jordägare bestämde över kyrkan i sitt eget område och avgjorde vilken kyrkoordning och vilken liturgi som skulle användas. På grund av de lokala adelsmännens nyckfullhet kunde man finna en kyrkoordning antingen från Kurland, Mecklenburg, Pommern, Nürnberg, Sverige eller staden Tallinn.

1627 försökte den svenske biskopen Johannes Rudbeckius bringa reda i detta kaos, men adeln satte käppar i hjulet för hans strävanden. I sin handbok från 1632 – 1638 försökte Stahl att berika den estniska gudstjänsten. Han hade inte bemyndigande att ge ut en gudstjänstordning (*jus liturgicum*), men i volym 2 (1637) gav han ut kollekt- och tackböner, melodier för Fader vår, och Konsekrationen och prefationer för Jul, Fasta, andra högtider och för allmänt bruk med noter. Han införde också en kyrkobön grundad på Luthers parafras av Fader vår tillsammans med förlåtelseböner, korsbärande, etc. I Stahls bok följer Sanctus efter Prefationen och före Fader vår och Konsekrationen – den vanliga västerländska ordningen.

Från 1642 lyckades biskop Joachim Jheringius åstadkomma en viss liturgisk uniformitet. 1673 förklarade biskop Pfeiff att han avsåg att bygga på denna och införa en större grad av uniformitet genom att anbefalla en gemensam liturgi. Hans gudstjänstordning är följande: Psalm och procession med dem som tidigare gått till bikt inför pastorn – Absolution – Gloria in Excelsis ("*Allein Gott*

in der Höh' sei Ehr' ") – Salutation och Kollektbön – Epistel – Psalm – Evangelium – Trosbekännelse följd av "*Wir glauben all' an einen Gott*" eller "*Dig, Helge Ande, bedja vi*" – Predikstolsliturgi (Fader vår, Evangelium, Predikan, böner, Fader vår, Votum) Psalm – Instiftelseord – Distribution (Psalmer under distributionen) – Salutation och Bön efter nattvarden – Välsignelse. Trots knappheten representerar denna gudstjänstordning den liturgiska höjdpunkten i den estniska kyrkan under efterreformatorisk tid. Men det var inte förrän 1693 års svenska handbok och andra föreskrifter i 1686 års svenska kyrkolag infördes som situationen i den estniska kyrkan avsevärt förbättrades. 1699 års översättning av den svenska ordningen medförde uniformitet i de estnisktalande församlingarna. De tysk-språkiga estniska församlingarna fick en tysk agenda 1708 samtidigt som de livländska. Det finns tecken på att en ny estnisk utgåva publicerades 1763 och en ny tysk 1789.

En annan liturgisk utveckling ägde rum på ön Ösel (Saarema) vid Estlands och Livlands kust. Den livländska konfederationens kollaps gjorde att ön hamnade under dansk överhöghet. Danskarna upptäckte att kyrkan där inte hade reformerats. Den romerska mässan firades fortfarande i katedralen i Arensburg liksom på andra ställen. 1561 krävde den danske kungen Fredrik II att den danska lutherska mässan skulle firas. Men domkapitlet i Arensburg svarade att man använde den gamla apostoliska mässan och väntade på besluten från kyrkomötet i Trient om eventuella reformer som kunde bli nödvändiga. Kungen fann det svaret otillfredsställande. Hans order var oåterkallelig och kyrkan måste anta kyrkoordningen av 1537/1542 för Danmark-Norge-Island. Gudstjänstordningen reglerades i enlighet med altarboken 1556 och handskrivna tyska översättningar av de följande utgåvorna 1564, 1574, 1580, 1602 och 1611.

Kontrollen över Ösel övergick till Sverige i enlighet med villkoren i freden i Brömsebro 1645. Kyrkan på Ösel överfördes till den estniska kyrkan och biskop Jheringius krävde att den estniska litur-

gin skulle användas, även om det vid den tiden inte rådde någon högre grad av uniformitet i Estland. Adelsmännen på Ösel var inte nöjda med detta beslut och den kyrkliga administration som biskop Jheringius hade föreslagit. De ville ha en helt separat kyrka på Ösel med sitt eget konsistorium och sin egen superintendent. Begäran om detta godtogs av den svenska kronan 1650. Den nyupprättade Ösels kyrka med dess egen kyrkoordning från 1650 beslöt att använda Rigas gudstjänstordning och de ceremonier som fanns i den tyska utgåvan av 1616 års Rigapsalmbok och Samsons agenda.

Den enda minoritetskyrka som gick in i det ryska riket var den livländska kyrkan. Den hade överlevt mer än ett århundrade av hårt förtryck. Det fanns inget gemensamt konsistorium som kunde ha tillsyn över de många församlingarna, inte heller en enhetlig liturgisk tradition utan varje församling hade sin kyrkoordning och sin liturgi. Den förnämsta av dessa kyrkoordningar var Vilniusförsamlingens ordning från 1648. Den gav de nödvändiga rubrikerna för regleringen av det offentliga gudstjänstlivet i församlingen. Avsnittet med mässan hette "Kyrkliga ceremonier". Det innehöll nio bestämmelser för hur den offentliga gudstjänsten skulle hållas på polska och tyska. Mässans ordning var följande: *Veni Sancte Spiritus* och Kyrie (sjunget av kantorn eller kören) – *Gloria in excelsis* ("*Allein Gott in der Höh' sei Ehr*") – Kollektbön – Epistel – Psalm – Nicenska trosbekännelsen ("*Wir glauben all' an einen Gott*") – Predikan (Evangelium och förklaring) – Psalmversar – Prefation och Sanctus – Fader vår – Instiftelseord (Ord över brödet – kortare Sanctus – Ord över kalken – kortare Sanctus) – Distribution – Bön efter nattvarden – Välsignelse.

Kyrkoordningen uppgav att fullständigare bestämmelser kunde inhämtas i "Agendan". Denna agenda utan namn var sannolikt av saxiskt ursprung. Inga exemplar av denna är bevarade men det är känt att det var en polsk översättning som gjorts 1640 av pastor Jan Malina för bruk i de polska gudstjänsterna i församlingen. Det är också känt att gudstjänsterna i församlingen var liturgiska och ceremoniella och att prästerskapet bar traditionell klädsel, däribland

mässhake. En liknande liturgi fanns i Kaunas som dessutom förlitade sig på preussiska källor då det gällde kyrkliga handlingar.

När lutheranernas och de reformertas rättigheter och privilegier återupprättades i Polen-Litauen 1768 och 1775 kunde kyrkorna inrätta konsistorier. Kyrkorna var oroliga över att de åter skulle kunna förlora sina rättigheter och ansåg att bildandet av en politisk union mellan dem skulle stärka deras position. 1776 föreslog lutheranerna i Storpolen en sådan union med de reformerta och en unionshandling undertecknades i Lissa (Leszno).

I Lillpolen och Masovien upprättades en union mellan lutheraner och reformerta i Sielec 1777. Denna union gick längre än till det politiska. Vid en generalsynod i Wengrów 1780 antogs en kyrkolag som skulle reglera förhållanden både i de lutherska och reformerta kyrkorna i Polen och Litauen. Men kyrkorna var fria att antingen godta eller förkasta varje särskild bestämmelse som de bedömde olämplig i denna lag. De litauiska lutheranerna saknade representation vid denna generalsynod och många av dem vägrade att överhuvudtaget godta lagen.

De lutherska församlingarna i Vilnius, Kaunas och Shuck hade redan upprättat sitt eget konsistorium i Vilnius. 1781 förenades några av de återstående litauiska lutherska församlingarna i en politisk union med de reformerta i Kėdainiaiunionen. De upprättade ett förenat konsistorium med representanter för de båda konfessionella grupperna. 1782 lämnade den lutherska församlingen i Warszawa, den största i Polen, Sielecunionen och inrättade ett eget oberoende, lutherskt konsistorium. Vid en generalsynod i Wengrów gjordes försök att försona dessa grupper med varandra men lutheranerna var fast beslutna att vara självständiga. De reformerta marscherade ut från mötet och de lutheraner som var kvar antog en reviderad kyrkolag. Denna, som utgavs 1783, var avsedd att gälla för de båda konfessionella grupperna i båda länderna. Men lutheranerna i Litauen accepterade den bara delvis, då de hävdade att den inte var tillämplig på deras förhållanden. 1782 års synod beslöt att de litauiska lutheranerna kunde använda det som passade dem och

bortse från resten. Enligt kyrkolagarna 1780 och 1783 kunde de lutherska och reformerta församlingarna fira gudstjänst enligt sina egna liturgiska traditioner.

Före generalsynoden 1782 hade emellertid majoriteten av lutheraner i Litauen lämnat Kėdainiaiunionen och förenat sig med konsistoriet i Vilnius. Vid synoden i Biržai 1783 förklarade sig de litauiska lutheranerna självständiga i förhållande till polackerna och antog sin egen kyrkoordning. Samtidigt inrättade synoden en kommission för att granska det polska förslaget att de litauiska lutheranerna skulle använda Saxen-Coburgagendan från 1747. Det visade sig emellertid att de litauiska lutheranerna föredrog en annan agenda från samma saxiska tradition. Ett försök att tillmötesgå de liturgiska behoven hos de lettisktalande lutheranerna i Litauen gjordes av pastor Conrad Schulz genom hans lettiskspråkiga agenda 1795. Han gudstjänstordning var pietistisk till sin karaktär men den innehöll ändamålsenliga ceremonier.

Stadskyrkorna i Riga, Tallinn och Narva var oberoende av de territoriella konsistorierna och de behöll sin egen administration. Staden Riga använde den gamla Briesmannliturgin och kunde behålla sitt eget konsistorium, även efter det att 1686 års svenska kyrkolag hade införts i resten av Livland. 1708 tvingades emellertid också Riga att införa den svenska handboken. 1706 utkom ett tillägg som skulle användas tillsammans med den svenska handboken. Staden Tallinn använde också Briesmannliturgin. Här var det inte möjligt att behålla ett oberoende konsistorium efter det att den svenska kyrkolagen införts. Stadens kyrkor lades under det estniska territoriella konsistoriet och tvingades använda den svenska handboken. När staden kapitulerade till Ryssland 1710 anhöll den om att få upprätta ett eget oberoende konsistorium och det beviljades. Emellertid fortsatte bruket av 1708 års handbok. Ett tillägg publicerades 1740. Det innehöll inte mässan, endast Konsekration (Fader vår och Instiftelseord), Bön efter nattvarden och den Aronitiska välsignelsen.

Den estniska staden Narva vid den ryska gränsen hade också sitt eget konsistorium och gav ut sina egna liturgiska handböcker. Dess handbok från 1698 innehöll inte en ordning för söndagens gudstjänst men däremot för kyrkliga handlingar. 1765, långt efter det att staden hade hamnat under rysk kontroll, utgavs en annan handbok för kyrkliga handlingar som skulle användas som ett tillägg till 1698 års handbok och 1708 års översättning av den svenska handboken.

I de lutherska församlingarna som grundats i Ryssland före den tredje delningen rådde fullständigt kaos. Gudstjänstfirandet skilde sig från församling till församling beroende på från vilka kyrkor församlingens godsägare och medlemmar kommit. Den äldsta och förnämsta församlingen fanns i Moskva. Den enda kyrkoordning därifrån, som har överlevt, är Dr. Laurentius Blumentrosts arbete från 1668. Hans kyrkoordning var outvecklad och avsågs att vara föga mer än en församlingsordning. Den innehöll inga gudstjänstordningar eller böner för församlingsbruk. Men det är känt att gudstjänsterna hölls enligt den ordning som var i bruk i den lutherska kyrkan i Hamburg, Moskvaförsamlingens moderkyrka.

När Peter den store flyttade sin regering från Moskva till Sankt Petersburg måste hela regeringsapparaten omplanteras. Bland dem som följde med till Sank Petersburg fanns tyska lärde och byråkrater som då skapade lutherska församlingar i den nya huvudstaden, där de liturgiska traditionerna från Moskva-Hamburg fortsatte. 1711 försökte Peter den store förena alla lutherska församlingar i egentliga Ryssland under en enda kyrkoordning och en enda förvaltning under superintendent Barthold Vagetius. Denne gav ut sin kyrkoordning 1717 men han hade varken den nödvändiga personliga eller förvaltningsmässiga skickligheten att kunna genomföra den och regeringen krävde det inte. Kyrkoordningen hade inte heller sagt mycket om gudstjänstordningen förutom några rubriker som anger Hamburgs kyrkoordning som källa. Vagetius kyrkoordning innehöll följande delar: Psalm som åkallar den Helige ande – Luthers Te Deum – Kyrie (*Kyrie Gott Vater in Ewigkeit*) – Gloria in excelsis

("*Allein Gott in der Höh' sei Ehr'*") Kollektbön – Epistel – Psalm – Nicenska trosbekännelsen ("*Wir glauben all' an einen Gott*") – Predikstolsliturgi (Fader vår – Evangelium – Psalm – Predikan) – Förmaning av kommunikanterna – Fader vår – Instiftelseord – Distribution (Agnus Dei och andra nattvardspsalmer). Man kan anta att gudstjänsten avslutades med Bön efter nattvarden och Välsignelse. Man kan också anta att denna ordning inte kom till användning särskilt mycket utanför Vagetius församling i Sankt Petersburg, även om den kan ha använts i Moskva.

Den liturgiska situationen skulle komma att bli ännu mera besvärlig genom ankomsten av tyska invandrare som av Katarina den stora inbjudits att slå sig ner vid Volgas stränder. De förde med sig psalmböcker och bönböcker från sina egna områden och de församlingar de skapade firade gudstjänst precis så som man gjorde hemma i de tyska områdena från vilka de kom.

Pietistiska och rationalistiska attityder till gudstjänstlivet

Två viktiga filosofiska och andliga rörelser svepte genom de lutherska områdena i Baltikum under 1700-talet. Båda skulle få följder som skapade svårigheter för luthersk tro och gudstjänstliv.

Den första av dessa rörelser var djupt andlig till sin karaktär. Pietismen hade sina rötter i luthersk ortodoxi och reagerade inte så mycket mot denna utan försökte att ge hjärtats tro mera synliga uttryck. Den nya rörelsen skulle få stora följder för människors och pastorers förhållande till liturgin, dess traditioner och uttrycksformer. För några betydde det en slags likgiltighet. De fortsatte att använda liturgin men deras hjärtan var någon annanstans. För dem var liturgin föga mera än något som kännetecknade människors yrke, ett arv från det förgångna som skulle vördas men som hade litet praktiskt värde. Andra pietister undvek liturgin som rent skadlig för tillväxten i anden. Medan några pietister deltog i den söndagliga gudstjänsten i kyrkan och gick till bönehusen under veckan, lämnade andra kyrkan helt och hållet och gick endast till

bönhuset under det att ytterligare några ansträngde sig för att förvandla kyrkan till ett bönhus. Liturgiska kläder kastades åt sidan liksom många den mänskliga fåfängans färgglada klädesplagg. I deras ställe föredrog man den enkla, diskreta, svarta ämbetsdräkten, talaren. Pietisterna fick så småningom kontroll över kyrkorna i Livland, Lettland, Estland, Ösel och längs floden Volga i det egentliga Ryssland. I Storlitauen, Kurland och Piltene utövade de aldrig ett så starkt inflytande att de lyckades förändra liturgiska traditioner och bruk. Särskilt konsistorierna i Piltene och Kurland förband sig att slå tillbaka den pietistiska invasionen. 1741 och 1765 års kurländska agendor och 1741 och 1756 års Pilteneagendor utgavs i den avsikten och pastorerna avkrävdes att följa alla bestämmelser i dessa böcker och inte avvika från dem. I Livland, Estland och på Ösel var läget helt annorlunda. Här hade pietisterna tagit kontroll över konsistorierna och det ansågs inte längre viktigt att följa de liturgiska bestämmelserna.

Det är endast känt att en agenda med en stark pietistisk prägel har tryckts i det baltiska området. Det fanns föga behov för sådana agendor, eftersom en skriven sådan skulle ha ansetts störa den Heliga Andes verk. Pastorerna kunde fortsätta att bruka det som var användbart i de föreliggande agendorna och lämna det övriga därhän. Den enda tryckta pietistiska agendan utkom i Mitau (Jelgava) 1795 för bruk i de lettisktalande församlingarna i Litauen. Den var nödvändig, därför att de inte hade någon tryckt lettisk agenda överhuvudtaget.

En försvårande faktor i Livland, Estland och Ösel var att de böhmiska bröderna, herrnhutarna, bredde ut sig i området. Superintendenterna och många pastorer hade välkomnat dem som kristna bröder som skulle hjälpa dem att väcka det andliga livet hos människorna. De böhmiska bröderna själva hade emellertid sin egen agenda och den ledde till en mera självständig kurs. Även om många som påverkats av dem fortsatte att besöka den söndagliga morgongudstjänsten i kyrkan, gick de på söndagskvällen och andra dagar till de herrnhutiska bönhusen, där de böhmiska bröderna

följde sina egna unika liturgiska traditioner, som på vissa platser innehöll fotatvagningen vid de månatliga nattvardsgången och andra riter som de hade anpassat sig till under sina år i Polen och utvecklat vidare i Herrnhut. Några av de lokala adelsmännen drogs till de böhmiska bröderna men flertalet såg på dem med växande misstankar och farhågor. De försökte stoppa rörelsen, eftersom de fruktade att den skulle kunna skapa social oordning. Konsistorierna grundade sitt motstånd på teologiska skäl. 1743 landsförvisade kejsarinnan Elisabeth I rörelsen, och de böhmiska bröderna inom hennes område tvingades under jorden. Katarina den stora hävde 1764 förbudet för de böhmiska bröderna som en del i sitt försök att locka immigranter till Ryssland.

Den andra rörelsen var världslig till sitt ursprung men skulle visa sig ha en kraftig påverkan på kyrkan. Rationalismen, en ny syn på Gud och världen, spreds hastigt och många såg det som en kallelse för kyrkan att anpassa sitt gudstjänstliv, sitt tal och sin sång, till tidsandan. Generellt kan det sägas att rationalisterna undvek varje form av övernaturlighet och ansåg att kyrkan hade värde endast som en moralisk institution som lärde ut Jesu, lärarens och föredömets, moral. Liturgierna måste skrivas om eller hellre ersättas för att kunna återspegla den nya synen på religion och den nya förståelsen av gudstjänstens värde. Predikningarna skulle betona moraliska värden och utdelandet av sakramenten ha symboliskt värde så att människan där skulle kunna bekräfta sin moral och förplikta sig att förverkliga dem. Rationalismen stod inte i överensstämmelse med pietismen men denna hade inte inom sig den teologiska styrkan att avvärja den nya rörelsen. Den hade alltid varit skeptisk till doktrinär teologi och föredrog att odla den individuella fromheten. Som ett resultat av detta blev under 1700-talets slut de flesta kyrkoledarna och de ledande pastorerna i Livland, Estland, Moskva och Sankt Petersburg rationalister som red på toppen av den nya rörelsen. Även i Kurland där pietismen mötte ett envist motstånd gjorde rationalisterna inbrott och ledande personer i kyrkan identifierade sig med tidsandan.

Under denna tid publicerades inte någon officiell liturgi som gav uttryck för den rationalistiska saken även om det under 1700-talet gavs ut ett antal inofficiella verk. 1785 och 1786 hade pastor Christoph Friedrich Neander i Kurland tagit de första stegen till att skapa en kyrkolag som byggde på rationalistiska principer och pastor Dr. Karl Dietrich Wehrt använde Neanders arbete för att formulera en agenda i dess anda. Hans agenda utkom 1786 och var sammanbunden med 1786 års version av Neanders kyrkolag. Den inte bara omarbetade och anpassade den rådande liturgin. Den raserade den och ersatte den med någonting helt nytt. Wehrt målade upp Herrens måltid som en populär, judisk ledares sista måltid med sina få återstående efterföljare, ett tillfälle för honom att säga farväl innan han dödades för att han inte ville överge sina ideal. För människor som var präglade av en rationalistisk anda var Jesus, läraren, en människa vars självständighet skulle vara en anledning till inspiration för alla. Enligt Wehrt skulle alla som kom till nattvarden ansluta sig till Jesu höga ideal och förplikta sig att själva villigt stå fasta i sin moral som han hade gjort. Människan tar inte emot något sakrament från Gud; hon erbjuder själv Gud ett sakrament.

Rationalisterna var nöjda med Wehrts agenda och en ny utgåva utkom 1792. Varken Neanders eller Wehrts arbete vann officiell status i den kurländska kyrkan. Rationalismen var mera allmänt accepterad i Riga och där publicerades 1801 en agenda som var starkt påverkad av denna rörelse. Agendan innehöll inte någon ordning för huvudgudstjänsten men innehöll ordningar för bikt, dop och vigsel som sträckte sig från måttlig rationalism till former som lämnade varje anspråk på kristen ortodoxi bakom sig. I handboken fanns fyra dopordningar som en pastor kunde välja beroende på hur mycket han ville vända sig bort från gammal, ortodox kristendom och ansluta sig till den nya rationalistiska kristendomen. Dessa versioner gjorde gällande att ett friskt barns födelse skulle vara något att festligt fira och dopet var medlet att uppnå det syftet. Det var inte tänkt att förmedla någon välsignelse till barnet utan en ritual som välkomnade det i den kristna gemenskapen och lade grunden

till de moraliska förpliktelser som kunde leda till ett förnuftigt sätt att leva.

Bland den lettisktalande befolkningen i Kurland var det pastor Alexander Johann Stender, en bemärkt humanistisk författare, som skapade former för gudstjänst som var i samstämmighet med den nya tiden. Hans arbete utkom 1805 men inte heller det fick officiell status. Det var endast i Kurland och Livland som sådana liturgier nådde trycket. På andra ställen fick pastorer, som hade den åskådningen, nöja sig med att ändra i sina handböcker och stryka allt det som de fann anstötligt och trolla med orden så att deras upplysta åhörare inte skulle ta anstöt. Men kristen tro förblev anstötlig för dem som hade en rationalistisk uppfattning och ingen ny liturgi skulle få dem tillbaka till kyrkan.

Ett tidigt försök att förena lutheranerna i en enda liturgi

Den lutherska kyrkan i det ryska kejsardömet gick in i 1800-talet utan en enhetlig liturgi och utan en gemensam religiös eller teologisk åskådning eller bekännelse. På papperet var den lutherska kyrkan Augsburgska bekännelsens och Lilla katekesens kyrka men i praktiken beaktades varken den ena eller den andra. Varje territorial kyrka hade sin egen liturgi. I varje kyrka förändrades och anpassades den föreskrivna liturgin (vilket språk den än var på) alltefter pastorernas eller godsherrarnas godtycke.

Liturgin varierade inte bara från ett konsistorialt område till ett annat utan också från församling till församling. I Kurland ingavs officiella protester till justitiekollegiet i Sankt Petersburg mot att pastorer gjorde icke-godkända förändringar i kyrkans gudstjänster. Problemet fanns inte bara i Kurland. Den livländske superintendenten Carl Gottlob Sonntag var en av dem som bar ansvaret för att det liturgiska kaoset spreds vidare. Sonntag försvarade sig och hävdade att han inte hade ansvar för situationen. Han beklagade den och hävdade att han inte hade makt att rätta till den. Myndigheterna i Sankt Petersburg beslöt att något måste göras, om inte lutherdo-

men bara skulle bli en paraplyorganisation för en mångfald av olika och till och med varandra motsägande religiösa rörelser.

Justitiekollegiet hade så tidigt som 1773 uppmärksammat att 1686 års kyrkolag inte längre på ett tillfredsställande sätt kunde bringa ordning i kyrko- och gudstjänstlivet i Livland. Det gav prästerskapet i Sankt Petersburg i uppdrag att skaffa fram ett nytt alternativ. Inte mycket kom ut av det uppdraget. Den kurländska klagoskriften över den liturgiska halvmesyren undertecknades av greve Friedrich Wilhelm von Buxhöwden, militärguvernör och civilbefälhavare i Kurland, Livland och Estland och sändes i juli 1804 till hertig Viktor Kochubej, inrikesministern. Som ett resultat av denna klagoskrift tillsattes en kommitté för att handlägga situationen. I denna kommitté ingick den livländske superintendenten Sonntag som Buxhöwden hade sett som en del av problemet. I kommittén satt också åklagaren Georg Friedrich Sahlfeldt som var rådgivare till justitiekollegiet, domprosten Tomas Rheinbott i Sankt Petersburg samt ett antal andra prominenta pastorer, bland andra pastor Wehrt som hade skrivit 1786 och 1792 års rationalistiska kurländska agendor.

Det uppdrag som kommittén fick var att skapa en enhetlig liturgi som alla lutherska samfund skulle vara tvungna att använda. Det blev snart klart att medlemmarna i kommittén, av vilka de flesta själva var rationalister, inte kunde komma till någon gemensam överenskommelse vad beträffade värdet hos eller syftet med församlingens gudstjänstliv. Även om deras uppdrag var att formulera en ny liturgi som skulle brukas av människor med högst olika utbildning och motsägande teologiska positioner, kunde de inte ens komma överens om hur detta skulle förverkligas. De kunde inte komma längre än till en het diskussion om målet och syftet med liturgin i den protestantiska kyrkan. De kunde alla enas om att det i första hand var viktigt att gudstjänstdeltagaren skulle moraliskt förbättras. Men det rådde ingen samstämmighet dem emellan på vilket sätt det hade med Gud att göra. Som superintendent Sonntag framhöll, kan inte Gud påverkas av något som de gudstjänstfirande säger eller

gör. Därför drog han slutsatsen att det borde vara tydligt för alla att gudstjänstens främsta syfte var att påverka människan. Med ett ord: gudstjänsten handlar om människan; dess syfte är att uppmuntra hennes moraliska strävan. De gamla liturgierna kunde inte till fullo uppnå det syftet. Dessutom var dessa gudstjänster allför ceremoniella och påminde om den katolska eran. Vad som bäst behövdes idag var ett gudstjänstliv som främjade helig tystnad, högtidlighet, åhörarnas noggranna uppmärksamhet, patriotism och andra moraliska mål. Noggrann uppmärksamhet måste ägnas psalmer som kunde inprägla de rätta idealen i människan. Kort sagt måste de gamla ordningarna helt avskaffas. Men kommittén kunde inte enas om vad som skulle ersätta dem förutom att de naturligtvis måste innehålla vördsamma böner för tsaren och hans hov.

1805 ÅRS KEJSERLIGA AGENDA

Frukten av kommitténs arbete blev 1805 års kejserliga agenda betitlad *Von Sr. Kaiserlichen Majestät allerhöchst bestätigte Allgemeine Liturgische Verordnung für die evangelisch-lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche* (Hans Kejserliga Majestäts allmänna liturgiska förordning för de evangelisk-lutherska församlingarna i ryska riket). Den publicerades i Sankt Petersburg med bemyndigande av tsar Alexander I, som bestämde att den utan undantag skulle användas i alla lutherska kyrkor i kejsardömet. Rationalistiskt ledarskap i kyrkan lovordade den som en stor prestation som gjorde att alla lutheraner nu skulle få en enda liturgi. Men det som fanns i agendan kunde bara i ringa utsträckning kallas en liturgi. Det var en slags kyrkoordning som innehöll avsnitt om kyrklig administration, psalmsång, några formuleringar för kyrko- och altarböner, bestämmelser som gällde bruket av Fader vår och predikotexter, föreskrifter om predikans längd, syfte och lämpliga innehåll samt mål och lämplig form för katekesundervisningen. Huvudgudstjänsten skulle inte längre vara firandet av altarets sakrament. Det skulle hädanefter vara en gudstjänst för enstaka tillfällen. Syftet med gudstjäns-

ten sades vara detsamma som med kyrkan, nämligen att hjälpa dess medlemmar att nå den högsta nivån ifråga om moral och tillfredsställelse i enlighet med dagens religiösa och moraliska anda och samhällets behov. Nattvarden skulle firas vid särskilda tillfällen för att individen skulle påminnas om sin samhörighet med Jesus och hans rättfärdiga sak.

Den kejserliga agendan från 1805 var avsedd att föreskriva en enda gudstjänstform att brukas i alla lutherska kyrkor i kejsardömet. Enhetligheten var emellertid mera tänkt än verklig för agendan innehöll föga mer än riktlinjer för vad som skulle göras. Den talade inte om vilka ord som skulle sägas eller vilka handlingar, om några, som skulle åtfölja dessa ord. Kommittén hade inte gett några anvisningar om detta, eftersom den var oförmögen till det. Den lutherska gemenskapen i det ryska kejsardömet saknade den homogenitet som skulle ha krävts. Dessutom kunde man inte föreslå gemensamma böner och liturgiska handlingar, då man inte kunde komma överens om avsikten med dessa böner, vad man skulle be för eller vilka handlingar man skulle kunna enas om. Man kunde göra föga mer än att kräva att en allmän kyrkobön skulle användas, en kyrkobön vars huvudsyfte var att be för tsaren och hans familj. Pastorerna brukade agendan som ett skelett som de kunde förse med böner och former som människor redan var vana vid. Rationalisterna använde den som ett ramverk för gudstjänster som enligt deras sätt att se avspeglade tidsandan.

Dokumentet från 1805 hade inte kraft att ena kyrkan. Det behövdes en kyrkolag, där detta och alla andra aspekter av kyrkolivet kunde infogas. Åklagare Sahlfeldt utarbetade en sådan lag 1808. Den var tydligt rationalistisk till sin anda och i sina liturgiska föreskrifter upprepade den helt enkelt vad som fanns i 1805 års agenda. Sahlfeldts arbete godkändes aldrig officiellt. Kyrkan hade en enda liturgi bara till namnet. Ännu hade den inte någon riktigt enhetlig rit eller kyrkoordning.

Försök till organisatorisk och liturgisk enhet

Omorganisationen av tsarens regering 1818 var viktig för den lutherska kyrkan både kyrkligt och administrativt, möjligen också liturgiskt. Ett nytt departement för religiösa frågor och undervisning inrättades det året med furst Aleksandr Nikolajevitj Golitsyn som chef. Ministeriet fick ansvaret för tillsynen av alla religiösa organisationer i Ryssland, lutherska, reformerta, romersk-katolska, judiska, muslimska och även ortodoxa. Det skulle ge lutheranerna de garantier med hjälp av vilka de olika konsistorierna skulle kunna verka.

Tsaren hoppades att det i riket snart skulle finnas endast en luthersk kyrka med en ledning. Därför fick den 20 juli 1819 Golitsyn av tsaren i uppdrag att utnämna en biskop enligt de regler som gällde för de lutherska biskoparna i Sverige och Finland. Ett kejserligt generalkonsistorium skulle också upprättas. Detta konsistorium med blandat medlemskap organiserades den 25 oktober 1819. Det fick ansvaret för kyrkans lärofrågor, för att genomföra alla kyrkliga bestämmelser, för prästerskapets levnadsförhållanden och för tillsyn av konsistorierna. Golitsyn fann det lämpligt att modifiera förslaget att en biskop skulle leda både den lutherska och den reformerta kyrkan i riket. Det var bättre att utnämna en luthersk biskop endast för Sankt Petersburgs konsistorialområde. Dr. Zacharias Cygnäus, biskopen i Borgå, utnämndes och insattes som ordförande i generalkonsistoriet. Han fick uppdraget att organisatoriskt ena kyrkan.

Det skulle inte bli möjligt att uppnå liturgisk enhet innan det fanns en enda luthersk kyrka. Biskop Cygnäus lyckades inte fullgöra sin uppgift. Trots upprepade försök var det omöjligt för honom att ingjuta någon större entusiasm för organisatorisk enhet. Furst Karl Lieven, konsistoriets lekmannaordförande, var långt mera dynamisk, men hans handlingsplan ansågs ogenomförbar. Golitsyn insåg att de två utkast som Lieven lade fram inte tog i beräkning att hans förslag med nödvändighet måste ha de territoriella konsistoriernas stöd. Golitsyn hade inrättat en tillfällig kommission för att granska det organisatoriska utkastet men den lyckades inte fullfölja

sitt uppdrag just därför att de baltiska konsistorierna var ovilliga att uppge sina privilegier.

Läget förändrades inte förrän biskop Cygnäus bad tsaren att upplösa kommissionen och ge honom ensam ansvaret för att utarbeta en fungerande plan. Han hoppades att göra det i samarbete med de baltiska superintendenterna. Tsaren gav sitt medgivande och ett möte med representanter för de livländska, estniska och kurländska konsistorierna tillsammans med delegater från städerna Reval och Riga hölls i Dorpat i februari och mars 1822. Gruppen föreslog en organisatorisk struktur med lämplig representation från alla geografiska områden.

I mars 1824 framlade biskop Cygnäus utkastet till förslag *Allmän förordning gällande evangeliska kyrkoangelägenheter* för Golitsyn som i sin tur skickade det vidare till markisen Filippo Paulucci, generalguvernören i Livland, Estland och Kurland. Denne lämnade det till en regeringskommitté för synpunkter. Olyckligtvis hade kommittén inte kompetens att handlägga kyrkliga frågor. Medlemmarna tyckte helt enkelt inte om förslaget och avslog det trots den vädjan som i sista minuten kom från Peter von Götze, en expert på baltisk kyrkoorganisation. Paulucci gav besked om att planen var oacceptabel. Det verkliga skälet till att den avvisades var att de baltiska adelsmännen var ovilliga att uppge några som helst av sina privilegier, då det gällde att kontrollera den lutherska kyrkan. Därför rann år av planering för att utveckla den organisatoriska strukturen i den kejserliga lutherska kyrkan ut i sanden.

Vägen till luthersk enhet visade sig vara lång och mödosam. Ett stort hinder var att de baltiska adelsmännen insisterade på att få behålla sina traditionella rättigheter och privilegier. Detta gjorde att de motsatte sig att kyrkan förenades under det Kejserliga Allmänna Konsistoriet med en jurisdiktion som stod över deras egna kurländska, livländska och estniska jurisdiktioner. Detta hindrade alla försök att skapa en central organisation och en gemensam ordning för kyrkan. Även om tsaren ville att hans lutherska undersåtar skulle tillhöra ett enda kyrkligt organ, hade Paulucci, hans regeringskom-

mitté och de baltiska adelsmännen sina egna agendor. Så sent som 1830 hade den önskan tsaren uttryckt elva år tidigare inte blivit förverkligad.

Efter 1805 var de lutherska ämbetsmännen helt sysselsatta med administrativa problem och hade ingen tid att ägna sig åt liturgiska frågor. 1805 års handbok antogs vara kyrkans sista ord angående liturgin, men det var inte ett liturgiskt dokument i någon egentlig mening. Kyrkor med en lång liturgisk tradition kunde lätt anpassa sig till agendan genom att helt enkelt lägga till böner för tsaren till sin liturgiska ordning. Så skedde i de baltiska kyrkorna.

Men bland de nyare och blandade samfunden längs Volgas stränder fanns det inga fastställda liturgiska traditioner. Det var inte förrän 1821 som det tillkom en enda administrativ organisation för att ha tillsyn över dem, det nya Saratovkonsistoriet. Bland de uppgifter som det nya konsistoriet måste ägna sig åt var att förse församlingarna med en gemensam gudstjänst. Denna uppgift åtog sig Aurelius Fessler, superintendenten i den nyupprättade konsistoriala regionen. Han kunde se att 1805 års ordning var fullständigt olämplig. Man måste förse församlingarna med något mera substantiellt. Den ordning som han skapade 1823 använde sig av de liturgiska traditionerna både i öst och i väst. De gjordes så litet anstötliga som möjligt för pietister och reformerta, samtidigt som de försökte främja en tradition som var katolsk och evangelisk-luthersk. Han tillfogade element som traditionellt inte förknippades med västerländsk rit, såsom epikles och egentlig prefation and andra eukaristiska delar som hade fallit ur bruk på många platser. Hans arbete var långt före sin tid.

En mycket annorlunda ordning dök upp i Mitau 1822 för att tillfredsställa behovet hos lettiskspråkiga pastorer och deras församlingar som inte hade fått någon ny liturgi sedan 1708. Det var pastor Christoph Reinhold Girgensohn som förde pennan. Han skrev denna ordning kort före sin död 1814. Girgensohns avsikt var att skapa en liturgi som var anpassad till den tid som kyrkan levde i, ungefär på det sätt som Stender gjort för de kurländska letterna

1805. Girgensohn var inte kritiskt inställd till den kejserliga ordningen från 1805. Hans plan var att anpassa dess föreskrifter till den traditionella strukturen som språkligt nyformulerats. Den ordning han skapade hade en rationalistisk slagsida. Girgensohn levde under de sista dagarna av en era som var på väg att avslutas. Han försökte få den gamla liturgin att tjäna en ny rationalistisk tro som redan var gammal och döende. Det är inte känt om hans arbete vann allmänt bifall; i varje fall lämnade det inga bestående spår i den livländska kyrkans liturgiska historia.

Under samma tid såg ett djärvt liturgiskt reformprogram dagens ljus i det närbelägna kungadömet Preussen. Kung Friedrich Wilhelm III, som hade bedrivit omfattande studier i teologi och liturgik, bestämde sig för att upprätta en enad kyrka för alla protestanter inom sitt område. De som tidigare hade varit antingen lutheraner eller reformerta skulle nu bli evangeliska, förenade av en gemensam evangelisk liturgi, ett slags tyskspråkig Common Prayer Book. Från början var denna liturgi tänkt att vara frivillig, men 1834 förklarade kungen att dess användning hädanefter skulle vara obligatorisk i alla preussiska evangeliska församlingar. De preussiska ordningarna försökte återupprätta många liturgiska moment som lutheranerna hade förlorat genom en rad uttunnade ordningar. Den ville i den reformerta liturgin införa liturgiska bruk som den aldrig tidigare haft. 1821, 1822 och 1829 års preussiska agendor har mycket som liturgiska lärda med rätta har lovordat. De reformerta tyckte inte om agendan därför att de ansåg den alltför luthersk. Lutheraner motsatte sig arbetet kraftigt, därför att de inte hade någon önskan att använda en gudstjänstordning som förenade dem med sådana som tog avstånd från väsentliga lutherska läror, sådana som Kristi närvaro i bröd och vin.

Kyrkan förenas under en enda kyrko- och gudstjänstordning

Liturgiska utvecklingstendenser i Preussen uppmuntrade emellertid dem som hoppades på att något liknande skulle kunna åstadkom-

mas i det ryska kejsardömet. Första steget i den riktningen var tsarens förordning 1828 att en gemensam liturgi och en enda kyrkoledning skulle skapas för den lutherska kyrkan i riket. Den 22 maj 1828 utsågs en kommission för att utföra det arbetet.

Bland medlemmarna i denna fanns friherre Paul von Tiesenhausen, ordförande, biskop Cygnäus, den livländske superintendenten general Dr. Karl Berg, professorn i praktisk teologi i Dorpat Dr. Gottlieb Lenz och domprost Dr. Eric Gustav Ehrström i Sankt Petersburgs konsistorium. Bland lekmannamedlemmarna fanns den höge kyrkvärden Hermann Johann von Campenhausen och ordföranden i det estniska provinskonsistoriet Reinhold Gottlieb von Maydell. Vald som representant för den baltiska adeln var den kurländske kanslern Gotthard von Bistram och medlemmen av det kejserliga rådet Friedrich von Adelung, som representerade tre lutherska församlingar i Sankt Petersburg. Pastor Dr. Johann Friedrich August Volborth från Peterskyrkan i Sankt Petersburg tog domprost Ehrströms plats, när denne fann det nödvändigt att på grund av dålig hälsa lämna kommittén. Ehrström återvände till kommissionen efter biskop Cygnäus död 1830. Professor Lenz ersattes av Dr. Johann Lebrecht Richter, superintendent i Kurland. Domprost Christian Wilhelm Brockhusen i Riga tog Dr. Karl Bergs från Livland plats, när denne på grund av sjukdom fann det nödvändigt att sluta.

Viktigast för kommissionens liturgiska och juridiska arbete var att Dr. Georg Karl Benjamin Ritschl (1783 – 1858), generalsuperintendent i Pommern, blev kommissionens rådgivare. Hans deltagande hade föreslagits tsaren av kung Friedrich Wilhelm III av Preussen. Denne förstod att Ritschl skulle kunna dela med sig av de resultat som man kommit fram till på det liturgiska och administrativa området i den preussiska kyrkounionen.

Arbetet med att förbereda gudstjänstordningen låg på prästerskapet i kommittén. Tre gudstjänstordningar skulle tjäna som källor: 1708 års tyska översättning av den svenska handboken från 1693, 1811 års svenska handbok och 1829 års preussiska unionsagenda.

Underkommittén skulle utarbeta ett förslag till ny liturgi och skicka det till den teologiska fakulteten i Dorpat för utvärdering och rekommendationer. Det skulle också sändas till konsistorierna och kontrakten, så att kyrkliga ämbetsmän, prostar och lokala pastorer fick tillfälle att utvärdera det och pröva dess innehåll.

Underkommittén lade fast sina kriterier för en ny agenda. Det beslöts att (1) den västerländska ritens ordning skulle vara obruten med *Kyrie*, *Gloria in Excelsis*, söndagliga texter, *Sanctus*, *Agnus Dei* (med *Dona Pacem*), vilka fanns i både den preussiska och den svenska ordningen. (2) Den rådande ordningen med tre psalmer före och två efter predikan skulle rättas till. Det skulle vara två psalmer före predikan, en vid gudstjänstens början och en omedelbart före predikan. En psalm skulle följa på predikan och gudstjänsten avslutas med en psalm. (3) För att berika gudstjänsten och för att hjälpa till vid responsorierna skulle det finnas en kör som ledde församlingen och psalmundervisning skulle anordnas i skolorna. (4) I de baltiska provinserna skulle det, där det var nödvändigt, finnas två gudstjänster – en på det nationella språket och en på tyska. (5) Pastor skulle stå emot den högmodiga frestelsen att ändra altarbönerna.

Resultatet av kommitténs arbete blev en gudstjänstordning som visade på inflytande både från den preussiska och från den svenska ordningen. I sitt osignerade förord till den första utgåvan av 1832 års agenda säger Ritsch ingenting om det preussiska inflytandet men hävdar att mycket övertagits från den svenska ordningen och att detta var i linje med de liturgiska bruken i Tyskland under reformationstiden. Han påstår också att det svarar mot det liturgiska mönster, så som det praktiseras i andra evangeliska kyrkor.

När kommittén hade slutfört sitt arbete, skickade den det till den teologiska fakulteten i Dorpat. Enskildheterna i fakultetens kritik är inte kända i detalj. Det är emellertid känt att översikten som underskrivits av professor Ernst Sartorius, fakultetens dekanus, framförde 10 förslag:

1. Hallelujaversen efter episteln borde uteslutas under fastan, på Botdagen och på Alla själars dag.
2. På Långfredagen skulle en passionspsalm sjungas istället för *Gloria in excelsis.*
3. På högtiderna Jul, Påsk och Pingst skulle en fullständig sättning av *Gloria in excelsis Deo* sjungas.
4. På dessa högtidsdagar och på Heliga Trefaldighets dag ersätts *Apostolicum* av *Nicenum.*
5. På Heliga Trefaldighets dag skulle en särskild kollekt tas upp förutom den vanliga veckoliga kollekten.
6. På högtidsdagar brukas en särskild högtidlig ton under salutationen.
7. Efter orden "... och be för hjärtats omvändelse" i syndabekännelsen lades följande ord till "... och tänka på att så länge han fortsätter in sin obotfärdighet kommer hans synder att hållas fram för honom i domen."
8. På samma ställe skulle orden "... efter våra krafter" strykas och ersättas med orden "... med hjälp av den Helige Ande."
9. I vigselritualet skulle till orden "... och nu kommer detta brudpar att lära känna många kors" läggas orden "... för att pröva dem."
10. I begravningsritualet kan bibel- och psalmversar följa på bönen över kistan.

Förslagen från fakulteten i Dorpat infördes i det slutgiltiga liturgiska dokumentet.

Johann von Neumann, professor i teoretisk och praktisk rysk rätt i Dorpat var allmän utgivare av den slutgiltiga versionen av den nya kejserliga kyrkolagen av vilken den kejserliga agendan var en del. Hans fullständiga arbete presenterades för tsaren den 2 januari 1832. Det studerades noga av det kejserliga rådet, översattes till ryska, reviderades och översattes tillbaka till tyska. Den 28 december 1832 undertecknades den nya kyrkolagen av tsar Nikolaus I och senaten instruerades att publicera kyrkolagen, boken med bestämmelser för

pastorer och agendan. Vägen hade varit lång och svår men nu hade den lutherska kyrkan i Ryssland uppnått både kyrklig och liturgisk enhet.

Den volym som blev resultatet bestod av tre sammanbundna verk: *Gesetz für die evangelisch-lutherische Kirche in Russland* (Lag för den evangelisk-lutherska kyrkan i Ryssland), *Instruction für die Geistlichkeit und die Behörden der evangelisch-lutherische Kirche in Russland* (Instruktion för prästerskapet och ämbetsmännen i den evangelisk-lutherska kyrkan i Ryssland) och *Agenda für die evangelisch-lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche* (Agenda för de evangelisk-lutherska församlingarna i det ryska riket).

Den kejserliga agendan 1832

1832 års kyrkohandbok var ovedersägligen en förbättring i förhållande till 1805 års handbok och de hemgjorda ordningar som användes på vissa ställen. Den befann sig i den lutherska liturgiska traditionens huvudfåra som har sitt ursprung i reformationstidevarvets gudstjänster. Det gäller trots att det mesta materialet hade tagits från den uttunnade svenska handboken 1811 och de eklektiska gudstjänstordningarna i den preussiska unionens agenda.

1832 års handbok innebar en återgång till huvudfåran i luthersk liturgi och teologi. Även om inte den söndagliga mässan återinfördes, blev den gamla *Missa catechumenorum* den normala söndagsgudstjänsten, där *Missa fidelium* lades till då nattvard firades. Den fullständiga gudstjänsten kunde därför betecknas som en tillfällig gudstjänst.

Efter inledningspsalmen, under vilken pastorn står mot altaret, vänder han sig mot församlingen och säger *Gloria patri* eller "I Faderns och Sonens och den Helige Andes namn", som härrörde från prästens syndabekännelse framför altaret innan den latinska mässan började och som tagits från den preussiska agendan. Till skillnad från denna agenda föreskrevs ingen introitus eller psalmvers utan i stället en uppmaning till syndabekännelse och en sådan bön. Uppmaningen har en lös anknytning till 1693 års svenska

handbok och 1829 års preussiska agenda. Bönen om förlåtelse följer den preussiska agendan nästan ord för ord. En nyhet är *Kyrie* som sjungs av kören efter bönen om förlåtelse som ett körsvar. 1693 och 1811 års svenska handböcker och den preussiska agendan från 1829 anknöt inte *Kyrie* till bönen om förlåtelse utan lät den komma efter avlösningen före *Gloria*. I 1832 års ordning tycks det vara första gången som *Kyrie* får karaktären av syndabekännelse och förlorar sin traditionella roll som en högtidlig hälsning av Frälsarkonungen. Avlösningen som följer är direkt tagen ur de svenska ordningarna från 1693 och 1811. En alternativ syndabekännelse tagen från den preussiska agendan är tillåten. Den optativa avlösningen är enligt svensk modell.

Sedan följer tre alternativ till lovsång. Det första är det traditionella *Gloria in excelsis Deo* och *Laudamus* som i den svenska ordningen från 1693. Det andra och det tredje alternativet inleds med pastorns intonation. I det andra svarar församlingen genom att sjunga psalmen "Helig, helig, helig, Herre Gud Allsmäktig" från 1811 års svenska ordning. Det tredje alternativet är antingen första eller alla verserna av Nikolaus Decius psalm *Allena Gud i himmelrik* utan orgelpreludium. På Långfredagen intoneras inte *Gloria* utan i stället sjungs en passionspsalm.

Salutationen och svaret från kören föregår kollektbönen. Om det inte finns någon kör, tar pastorn båda delarna: "Herren är med er, och med din ande." Allmänna och årstidsbundna kollektböner finns med, några från Leo, Gregorius och Gelasius. Ett urval av kollektböner från den preussiska agendan från 1829 är tryckt *in situ*, varför många pastorer skulle komma att använda den vid varje gudstjänst.

Pastorn läser nu från altaret den söndagliga text som inte är predikotext. Den följs av Halleluja förutom på botdagar. Därefter kommer den apostoliska trosbekännelsen eller på högtidsdagar den nicenska. I båda fallen används den svenska början "Vi tror...". Sedan följer dagens huvudpsalm, varefter pastorn håller sin predikan. Kyrkans allmänna förbön, tillkännagivanden, förböner

och tacksägelser, Fader vår och *Votum* hålls från predikstolen. Under en kort psalm återvänder pastorn till altaret och intonerar *Laudatio*. Efter en kort kollektbön sjunger han den aronitiska välsignelsen och kören svarar med ett trefaldigt Amen. En kort psalmvers avslutar gudstjänsten, även om det anges att denna, på nattvardssöndagar och vid andra tillfällen, då det inte har förekommit någon syndabekännelse, skall tas från en bekännelsepsalm och följas av syndabekännelse och avlösning. Det står också att det efter predikan vid en nattvardslös gudstjänst skall hållas en kort katekesundervisning efter predikan.

När nattvard firas används som i den svenska ordningen den fullständiga prefationen i sin traditionella form. *Vere dignum* följer på inledningen och följs i sin tur av *Sanctus*, något som inte bevarats i Sverige. Som ett alternativ kan *Tersanctus* sjunga: "Helig, helig, helig är Herren Gud allsmäktige. Fulla äro himlarna och jorden av din härlighet." Ett annat alternativ är bruket av den korta *Sanctus* enligt traditionen i Litauen och Kurland: "Helig är vår Gud, helig är vår Gud, helig är vår Gud, Herren Sebaoth." I Litauen och Polen sjöngs denna Sanctus minor efter Fader vår och sedan vid elevationen efter konsekrationen av brödet och en tredje gång efter konsekrationen av kalken. I Kurland följde den efter konsekrationen. Efter Sanctus ber pastorn Fader vår och uttalar sedan ordet över brödet och kalken samtidigt som han gör korstecknet som i den preussiska agendan. Som i alla svenska och preussiska ordningar meddelar han *Pax Domini* och folket går fram till altaret under det att man sjunger *Agnus Dei*. Det finns alternativa formuleringar i samband med distributionen. Den första följer den svenska ordningen: "Tag och ät, Jesus Kristus, vilkens lekamen (blod) du undfår, skall bevara din själ till evigt liv." Den andra har tagits nästan direkt från den preussiska agendan: "Tag och ät, säger vår Herre Kristus, detta är min lekamen, som har utgivits för er. Gör detta till min åminnelse. Tag och drick, säger vår Herre Kristus, detta är mitt blod som har utgjutits för er till syndernas förlåtelse. Gör detta till min åminnelse." Olyckligtvis säger den andra formuleringen ingenting om vilka gåvor man tar

emot eller om vilka välsignelser de ger. Varken den svenska eller preussiska formuleringen säger så mycket som lutherska *formulae* brukar säga om kroppens och blodets närvaro i brödet och vinet. 1832 års ordning tillåter pastorn att läsa lämplig bibelvers eller ge en kort förmaning till kommunikanterna, innan han sänder iväg dem.

Gudstjänsten slutar med *Benedicamus*, Luthers bön efter kommunionen och den aronitiska välsignelsen med korstecken. Till skillnad från gudstjänsten utan nattvard förekommer ingen avslutande psalmvers efter välsignelsen.

1832 års rit bevarar den historiska strukturen och det innehåll som finns i Luthers mässa men anpassar sig till några av de bruk som uppkommit under de andliga omvälvningar som ägde rum i slutet av 1600-talet och under 1700-talet. Riten är källan till den ryska liturgiska traditionen som senare liturgier skulle bygga på. Den står i nära relation till de traditioner som har sitt ursprung i reformationen eller ännu tidigare.

1832 års gudstjänstordning skulle bli den normala för den lutherska kyrkan i det ryska kejsardömet. Endast i Finland och Polen använde man traditionellt, lokalt material. Den nya liturgin infördes successivt i de tyskspråkiga församlingarna och de olika konsistoriala områdena. I Kurland började den användas den 17 december 1833. De lettiska församlingarna var tvungna att vänta litet längre. *Swehtā ammata-gramata preeksch Lutera draudses-mahzitajeem Kreewju walsti* för letterna publicerades i Riga 1834. Den lettiska gudstjänstordningen infördes i Kurland den 3 december 1834. Samma år utkom de estniska och svenska översättningarna. Den estniska *Agenda ehk Kässiramat Lutterusse Usso Ristirahwa Koggodustele Wennerikis* publicerades i Tallinn, på nordestnisk dialekt, och den svenska *Kyrkohandbok för Evangeliskt-Lutherska Församlingarne i Ryska Riket* i Sankt Petersburg. Översättningen till finska fullbordades 1835. Den utgavs i Sankt Petersburg under titeln *Kirkko-menoin Käsi-kirja Evangelisille Lutheruksen Seurakunnille Wenäjällä.*

Fastän kyrkoordningen och dess bestämmelser för pastorer publicerades på ryska, gavs ingen rysk översättning av agendan ut före 1872. Lutheranerna kunde förväntas fira gudstjänst på vilket språk som helst utom på ryska. 1872 fanns det ett tillräckligt antal lutheraner som endast talade ryska och för deras skull översattes agendan och utgavs i Sankt Petersburg under titeln *Евангелическо-Лютеранскій краткій служебникъ. (Агенда).* Den var på 57 sidor och innehöll bara det mest grundläggande materialet som präster och klockare behövde.

Den kejserliga agendan gavs ut flera gånger, 1835, 1844, 1860, 1866 och 1879. Nya estniska översättningar kom ut 1877 och 1878. En ny lettisk översättning publicerades 1882.

Agendan fortsatte att tjäna kyrkan ända till 1897, då den ersattes av den nya Sankt Petersburgs Kejserliga Agenda. Den baserades i huvudsak på resultaten av det arbete som Dr. Theodosius Harnacks och den livländska synodens liturgiska kommitté gjort. 1885 hade livländarna gett ut en provisorisk agenda, som formulerats med utgångspunkt från flera decenniers forskning. Denna provisoriska liturgi skulle utgöra den viktigaste enskilda källan för 1897 års kejserliga agenda.

Darius Petkūnas är teologie doktor, luthersk pastor och medlem av konsistoriet i den evangelisk-lutherska kyrkan i Litauen (ELCL). Petkūnas har skrivit flera böcker och artiklar om polsk, baltisk och rysk kyrkohistoria och praktisk teologi i akademiska tidskrifter. Han är ordförande i psalmkommittén och ledamot i den liturgiska kommittén i ELCL.

Översättning: Karl-Erik Tysk